

TÜRKİYE'DE XV. VE XVI. YÜZYILLARDA GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKİ, İÇTİMAİ VE İKTİSADİ DURUMU

Doç. Dr. YAVUZ ERCAN

D.T.C. Fakültesi

Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslim toplumların hukukî, içtimai ve iktisadî tarihi hakkında yazılan yazıların sayısı oldukça çoktur. Ancak bu araştırmalar içinde bütün Gayrimüslim toplumlara her bakımdan toplu olarak ele alıp inceleyen yoktur. Araştırmalarda ya belli bir Gayrimüslim topluluk veya belli bir bölgedeki Gayrimüslim topluluklar ele alınmıştır. Mesela, *Sanjian* Osmanlı egemenliği altında Suriye'deki Ermeni toplumunu, *Runciman* Türk yönetimi sırasındaki Rum kilisesini, *Belin*, İstanbul'daki Lâtinleri, *Dib* Maruni kilisesi tarihini, *Jehay* ise Osmanlı imparatorluğundaki Gayrimüslimlerin hukukî durumunu ele alıp incelemiştir¹. Örnekleri çoğaltmak mümkündür, ancak yazımızın çerçevesine sığmayacağından bu kadarla yetiniyoruz.

Batılılar ve batılı tarihçiler çeşitli nedenler yüzünden bu konuya oldukça fazla ilgi duymuşlar ve özellikle geçen yüzyılın başından itibaren çok sayıda eserler vermişlerdir. Kuşkusuz bu durumda batıda yazılan eserler, ülkemizde yazılanlardan daha fazla olmuştur. Yalnız şurasını önemle belirtmek gerekir ki batılı tarihçiler özellikle Osmanlı imparatorluğundaki Gayrimüslimler konusunda pek tarafsız olamamışlardır.

Gayrimüslimler hakkında Türkiye'de yazılan eserlerin büyük çoğunluğu Ermenilerle ilgilidir. Bunda Türklerle Ermeniler arasında 1860'larda başlayan ve Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar süren anlaşmazlığın etkisi büyüktür. Türkiye'de modern tarih araştırmacılığının

¹ Sanjian, K. A.: *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge (Massachusetts) 1965.

Runciman, S.: *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968.

Belin, M.A. - Chatel, R.P.A.: *Histoire de la Latinité de Constantinople*, Paris 1894.

Dib, P.: *Histoire de l'Eglise Maronite*, Beyrut 1962. 2 cilt,

Hadrovics, L.: *Le Peuple Serbe et son Eglise sou la Domination Turque*, Paris 1947.

Jehay, G.S.: *De la Situation Légale des Sujets Ottomans Non-musulmans*, Bruxelles 1906.

geçmişinin 40-50 yıldan eskiye gitmediği göz önüne alınırsa bu konuda atılan adımın pek de küçük olmadığı anlaşılır.

Üzerinde önemle durulması gereken bir nokta da — konumuzla ilgili olarak — Türkiye’de ve Türkiye dışında yazılan eserlerin kaynakları meselesidir. Batılı ve Ermeni araştırmacılar eserlerini kaleme alırken genellikle Batı ve Ermeni kaynaklarını kullanmışlar Türk ve Türkçe kaynakları büyük ölçüde görmemişlerdir. Bu ise araştırmaların objektifliğine gölge düşüren bir etken olmuştur. Sözgelisi A. K. Sanjian “The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion” adlı eserindeki bibliyografyada sadece iki Türkçe kaynak göstermektedir. Bunlardan biri 1917 yılında Kudüs’de basılan “Ermeni Katoğikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi”dir. Türk araştırmacılar bu bakımdan daha objektif davranarak Türkçe kaynakların yanında, olanakları ölçüsünde Ermeni ve Batı kaynaklarını da kullanmışlardır. Türkiye’deki Gayrimüslimler üzerinde araştırma yapanların Türk kaynaklarını kullanmamaları hiç bir şekilde mazur görülemez. Çünkü Osmanlı imparatorluğundan kalma, Gayrimüslimlerle ilgili arşiv belgeleri sanıldığından çok daha fazladır. Başbakanlık Devlet Arşivi ve Topkapı Sarayı Arşivi’ndeki belgelerle çeşitli illerdeki müzelerde korunan şeri’iye sicilleri bu belgelerin başında gelmektedir. Milyonlarca arşiv belgesi içinde de şimdilik en önemli görünenler Kâmil Kepeci Tasnifinde (KPT) bulunan “Evamir-i maliye kalemine tâbi Piskopos mukataası kalemi defterleri”dir. Bu defterlerin en eskisi 2539 numaralı ilk defterdir. Defterde en eski kayıt ise 1517 tarihini taşımaktadır ve Yavuz Sultan Selim tarafından Kudüs Ermeni patriki III. Serkis’e verilen ferman suretidir. Defterler 1837 tarihine kadar devam etmektedir. Bu tarihten itibaren Piskopos mukataası kalemi kaldırıldığından ilgili yazışmalar Divan-ı Hümayuna aktırılmıştır.

Divan-ı Hümayun’da Gayrimüslimlerle ilgili yazışmaların bulunduğu on sekiz defter vardır. “Gayrimüslim cemaatlere ait defterler” başlığıyla kayda geçen bu belgeler Piskopos defterlerine nazaran daha düzenlidir. İmparatorluktaki bellibaşlı Gayrimüslim toplulukların her biri için ayrı defter tutulmuştur. Ancak defterler XIX. ve XX. yüzyıla aittir. En son 1918 yılına kadar gelmektedir. Numara sırasına göre, kapsadıkları yıllarla birlikte defterler şunlardır:

- 1 - Şurut-ı milel-i muhtelif defteri.
- 2 - Rumların atik ahkâm defteri, 1837 - 1856.
- 3 - Rumların berat defteri, 1839 - 1906.
- 4 - Rumların ahkâm defteri, 1855 - 1911.

- 5 - Rumların berat defteri, 1903 - 1918.
- 6 - Melkit Rum Katolîği berat defteri, 1846 - 1911.
- 7 - Melkit Rum Katolîği ahkâm defteri, 1846 - 1872.
- 8 - Ermenilerin ahkâm defteri, 1860 - 1904.
- 9 - Ermenilerin berat defteri, 1839 - 1910.
- 10 - Ermenilerin atik ahkâm defteri, 1820 - 1857.
- 11 - Ermeni berat defteri, 1911 - 1915.
- 12 - Katolik ahkâm defteri, 1830 - 1900.
- 13 - Katolik berat defteri, 1845 - 1909.
- 14 - Lâtin patrikliği defteri, 1911 - 1914.
- 15 - Yakubî ve Süryani - kadîm defteri, 1835.
- 16 - Marunî defteri, 1914.
- 17 - Katolik ve Musevî defteri, 1833 - 1838.
- 18 - Musevî ve Karai defteri, 1840 - 1912.

Bu defterlerden “Şurût-ı milel-i muhtelifе defteri”nde çeşitli Gayrimüslim topluluklara ve dinî merkezlere ait kayıtlar vardır. Bunlar şu sayfalarda bulunmaktadır:

- 1 - Şurût-ı patriklik-i Rumiyân-ı İstanbul
- 5 - Şurût-ı metropolidân an-iltizam-i patriklik-i Rumiyân.
- 8 - Şurût-ı patriklik-i Rumiyân-ı Kuds-i şerif.
- 9 - Şurût-ı patriklik-i Rumiyân-ı Antakya.
- 10 - Şurût-ı metropolidân an-iltizam-ı patriklik-i Antakya.
- 11 - Şurût-ı ser-piskopos-ı cezire-i Kıbrıs.
- 13 - Şurût-ı piskoposluk an-iltizam-ı ser piskopos-ı cezire-i Kıbrıs.
- 14 - Şurût-ı patriklik-i Mısır ve İskenderiye.
- 16 - Şurût-ı berat-ı Tur-ı Sina².
- 17 - Şurût-ı piskoposluk-ı efreñç.
- 25 - Şurût-ı patriklik-i Ermeniyân-ı İstanbul ve tevabiiha.
- 29 - Şurût-ı marhasa an-iltizam-ı patrik-i Ermeniyân.
- 30 - Şurût-ı patriki-i Ermeniyân-ı Kudüs.
- 31 - Şurût-ı katoğikos-ı Üçkilise.
- 33 - Şurût-ı marhasalık-ı Çanlıkilise.
- 34 - Şurût-ı katoğikosluk-ı Adana ve sis.
- 35 - Şurût-ı marhasalık-ı Nasturî.
- 36 - Şurût-ı patriklik-i Yakubî Süryani.

² Tur-ı Sina manastırlarında bulunan Osmanlı padişahlarına ait fermanlarla ilgili bir kitap 1970 yılında Freiburg’da K. Schwarz tarafından yayınlanmıştır, “Osmanische Sultansurkunden Des Sinai-Klosters in Türkischer Sprache”.

- 41 - Ermeni ve Katolik patriklerinin tashih olunan beratları şurûtu.
67 - Şurût-ı evâmir-i Kuds-i şerif-i Rumiyan.

Belirtmemiz gereken önemli belgelerden bir grubu da yine Divan-ı Hümayun defterleri arasında "Kilise defterleri"dir. Bunlar yedi defter olup 1869 - 1921 yıllarını kapsarlar³. Bu defterler, İmparatorluk sınırları içinde bulunan kilise, yabancı ve azınlık okulları ve yetimhanelerin yapım ve onarımı ile ilgili fermanların mühimme defterlerinden derlenmesiyle oluşmuştur. 1869'dan önceki kayıtlar yine mühimme defterlerinde bulunmaktadır.

Üzerinde duracağımız diğer bir grup belge "Bâb-ı Âsâfi evrakı" içinde bulunan iradelerdir. 1832 yılından itibaren, padişahların her hangi bir sorun hakkındaki görüşleri iradelerle bildirilmeye başlanınca, zamanla bu belgeler belirli gruplar halinde toplanmaya başlandı ve kataloglar düzenlendi. 14 Mart 1916 tarihinden itibaren ise bu yöntem bırakılıp irade dosyaları ilgili buldukları dairelere göre gruplandırıldı. Böylece sekiz ana grup oluşturuldu. Sekizinci grupta çeşitli belgelerin yanında Tanzimat'dan sonraki iradeler 1847 tarihine kadar taranıp "Mesâil-i mühimme-i mahsusâ ve mesâil-i mühimme-i asâkir-i cenâb-ı mülûkâne" adlı iki tertip daha yapıldı. Bunlardan birincisinde Gayrimüslimleri doğrudan ilgilendiren önemli belgeler vardır. Bunlar konularına göre,

- Protestan milletine dair
- Ermeni meselesine dair
- Katolik meselesine dair.
- Yahudi meselesine dair
- Lâtin reayaya dair
- Rum milletine dair
- Mürted meselesine dair

belgelerdir. Bu belgeler de bütünüyle İmparatorluğun son dönemlerine aittir.

Son olarak Kâmil Kepeci Tasnifi (KPT) içinde bulunan bir grup defterden söz edeceğiz. Cizye muhasebesi kaleminden çıkmış olan bu defterler 1551 yılından 1847 yılına kadar olan cizye kayıtlarını ve bununla ilgili sorunları içermektedir⁴. Bu serinin dışında da cizye ile ilgili defterler

³ Geniş bilgi için bk. Sertoğlu, M.: Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi, Ankara 1955.

⁴ Sayıları 500'ü geçen bu defterlerden rastgele seçilmiş birkaç örnek:

— Cizye tevzi defteri (1551 yılına ait), no. 3523.

— İbrail vilayetinin cizye, ispençe, odun ve ot resmi tahriri defteri (1587 yılına ait), no 3800.

vardır⁵. Özellikle Arşivdeki cizye defterleri görülmeden Gayrimüslimlerin iktisadî durumunu sağlıklı bir biçimde ortaya koymanın mümkün olmayacağı inancındayız.

Genel tahrir defterlerinden başka, özellikle Balkanlarda Voynuk ve Martoloslar için yapılmış olan tahrirlere ait defterler de aynı derecede önem taşıyan belgelerdir⁶.

Diğer defterler ve belgeler içinde Gayrimüslimlere ait olanların sayısını saptamak şimdilik olanaksızdır. Sayısı 6000'i geçen şer'iyye sicillerine gelince; bu defterler yalnız Gayrimüslimler açısından değil, İmparatorluk içindeki bütün toplumların sosyo-ekonomik yapılarını ortaya koyma açısından birinci elden kaynaklardır. Mesela, İslam hukukuna göre yeni olarak kilise ve havra gibi dinî yapılar inşa edilemez. Sivil yapıların inşası ise bir takım koşullara bağlıdır. Dinî yapılar ancak onarılabılır. Bu da yine bazı koşullara bağlıdır. Bir numaralı Ankara şer'iyye sicilinde Mihriyar mahallesindeki Surb Nişan adlı Ermeni kilisesinin onarımı ile ilgili dört kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan İslam hukukunun ilgili hükümlerinin Osmanlı imparatorluğunda ne dereceye kadar uygulandığı ve böyle bir onarım sırasında ne gibi safhalardan geçildiği açık olarak çıkarılabilmektedir. Sicil kayıtlarından günlük yaşantının hemen her safhası için böyle ayrıntılı bilgiler çıkarmak mümkündür.

Bugüne kadar konumuzla ilgili araştırmaların sayısı oldukça kabarık olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin durumu ayrıntılarıyla ortaya konulamamıştır⁷. Biz bu yazımızda, sözünü ettiğimiz

— Pojege vilayeti cizye tahrir defteri (1627 - 1628 yıllarına ait), no 3803.

— Âmillere verilen cizye kâğıtlarının ecnas defteri (1690 - 1691 yıllarına ait), no 3530.

— Rumeli ve Anadolu cizye kayıtları (1715 yılına ait), no 3918.

— Kıbrıs reayasının cizye defteri (1845 yılına ait), no 3924.

⁵ Örnek için bk. Piskopos Mukataası Kalemî defterlerinden Mük. 2539 numara "İstanbul'da Sivas vilayeti kiliselerinden ifraz olunan kiliselerin cizyeleri", 1689 - 1690 yıllarına ait.

⁶ Örnek için bk. Maliyeden Müdevver Vesikalar içinde:

— Fatih Sultan Mehmet Zamanında Braniçeva Vilayetindeki Martolos ve Voynukların defteri, no 5.

— İstabl-ı âmire Voynuklarının defteri, no 81.

— Voynuk defteri, no 533.

— Voynuk defteri, no 546.

⁷ Bu konuda en derli-toplu araştırma Gibb ve Bowen'in "Islamic Society and the West" adlı eserinin I. cilt II. kısmında 54 sayfalık bir bölüm olarak vardır. Fakat bizce, bu bölümde ele alınan sorunlar iyi tasnif edilmemiştir. Konumuzla ilgili olarak oldukça ayrıntılı bir kitap tarafımızdan hazırlanmıştır.

konuyu ana hatlarıyla ele alıp, üzerinde durulacak meseleleri tasnif etmeye çalışacağız. Araştırmamızın ağırlığı XV. ve XVI. yüzyıllar olmakla birlikte, Kuruluş ve Selçuklu dönemine ait kısa bir giriş yapacağız. XVI. yüzyıldan sonra yani XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Gayrimüslimler konusunda büyük değişiklikler olmadığını da burada belirtmekte yarar var. Asıl önemli değişiklikler Tanzimatla birlikte başlamıştır. Tanzimat'ın getirdiği değişiklikler ve daha sonra ortaya çıkan farklar ayrı bir makale konusu olarak düşünülmektedir.

Gayrimüslim halkın, İslam hukuku içindeki yerini saptamak, kuruluşundan yıkılışına kadar yalnız örfi hukukla değil aynı zamanda şer-i hukukla da yönetilmiş olan Osmanlı imparatorluğunun sorunlarını anlamak bakımından önemlidir. Ancak yazımızı uzatmamak için ayrıntılara girmeyip, ileride sorunları tek tek ele alırken bunların İslam hukukuna uygunluğunu veya karışıklığını belirtmekle yetineceğiz⁸.

İslam hukuku, Diğer adıyla *Fıkıh* bütün yönleriyle İslamiyete has ve orijinal değildir. İslamiyetin doğuşu ile ortaya çıkmış ve zamanla genişleyerek gelişmiştir. Bu genişleme ve gelişme sırasında Talmud (Yahudi hukuku), Roma, Bizans ve Sasani hukuklarının, yerli örf ve geleneklerin geniş ölçüde etkisi altında kalmıştır. Kuşkusuz İslam hukukunun da diğer hukuklar üzerinde etkisi olmuştur. Özellikle bu, İslam egemenliğinin yayıldığı bölgelerde açık olarak görülmektedir. Melkit, Marunî, Süryani (Yakubî), Nasturî kiliseleri hukuk bakımından hemen hemen hiç bir yenilik ortaya koymamışlar ve İslam hukukundan geniş ölçüde yararlanmışlardır denilebilir. Hatta bu etkiden Kıptî ve Habeş kiliseleri de kendini kurtaramamış, Mısır Hıristiyanlarının İslam vakıf sistemini taklit ederek, kiliseleri için vakıflar kurdukları bile görülmüştür. İctihad kapısı kapatıldıktan, bâtil inançlar ve cehalet dönemi başladıktan sonra İslam hukuku tamamen ışısız kalmış ve zamanla ölü duruma sokulmuştur. Ara sıra alınan önlemler ise eski imamlardan birinin görüşünü seçmekten öteye gidememiştir. Artan toplumsal gereksinmelere, toplumun değişen sosyo-ekonomik yapısı ve İslam egemenliğine giren değişik yapıdaki yeni toplumların sorunları ortaya çıktıkça İslam hukuku bazı konularda bütünüyle yetersiz kalmıştır. İslamiyet, ortaya koyduğu hukukun yetersizliğini gördüğünde reform yapması gerekirken, mantuk kurallarıyla açıklanabilmesi kuşkulu olan aldatmaca yoluna gitmiştir. Esasen bu yetersizlik Kur'an, Sünnet ve Hadis'lerden değil, içtihad kapısını kapayan

⁸ Geniş bilgi için bk. Fattal, A.: *Le Statut Légale des Non-musulmans en Pays d'İslam*, Beyrut 1958.

sakat anlayıştan ileri gelmektedir. Nitekim bu yalnız uygulamanın sonucu "hile-i şer'iyeye" denilen bir yöntem doğmuştur ki bazan Hz. Muhammed'in, hatta Kur'an'ın söylediğinin tam aksini mübah görmüştür⁹. İşte İslam hukukunun bu yetersizliği, İslamî temeller üzerine kurulmuş Osmanlı imparatorluğunda geniş ölçüde örfî hukukun kullanılmasına neden olmuştur.

İslam hukuku Gayrimüslimler konusunda oldukça ayrıntıya girmiştir. İslamiyetin ilk yıllarında, Arap yarımadasında Putperestlerin yanında Hıristiyan ve Musevî toplulukların fazla oluşu bunu sağlayan etkenlerdendir. Hz. Muhammed 622 yılında Medine'ye göç edince burada Putperest, Musevî ve Müslümanlarla karşılaştı. Medine'de iken ortaya çıkan olaylarla birlikte İslam hukukunun Gayrimüslimlerle ilgili hükümleri yavaş yavaş oluşmaya başladı. Daha sonra Peygamberin yaptığı anlaşmalar *Fıkıh* içinde *Zimmet* hukukunun esasını teşkil etti. Bu tarihten başlayarak zamanla gelişen İslam hukuku, daha sonraki dönemlerde İslam ülkelerinin hemen hemen hiç birinde tam olarak uygulanmadı.

İslam hukukuna göre dünyadaki insanlar iki kısma ayrılır:

- a) Müslümanlar
- b) Gayrimüslimler

Gayrimüslimler de ayrıca iki kısma ayrılmışlardır:

- a) Müşrikler (Putperestler)
- b) Ehl-i kitap olanlar

Ehl-i kitap olan Gayrimüslimler içinde en kalabalık grubu Hıristiyanlar oluşturmaktadır. Bundan sonra Musevîler, Mecusiler ve Sabîiler gelir. Ehl-i kitap, kendilerine Tanrı tarafından kitap gönderilmiş olanlar demektir. Oysa Mecusî ve Sabîilerin böyle bir kitapları yoktur. Herkesin bildiği Mecusî kitabı Zerdüşt'ün söylediklerinden kaleme alınmış bir kitaptır. Tanrı tarafından gönderilmemiştir. Hatta İncil ve Tevrat'ın büyük bir kısmı da aynı durumdadır. İncil, en genel deyimle Hz. İsa'nın hayatını anlatır. Tevrat ise — emir dışında — Yahudi kabilelerinin tarihinden başka bir şey değildir¹⁰.

Osmanlı öncesi Anadolu'sunda Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini Osmanlı dönemi kadar ayrıntılarıyla ortaya koymak mümkün değildir.

⁹ Hile-i Şer'iyeye için bk. Schacht, J.: Die Arabische Hiyal Literature, Der Islam, c. XV, Berlin 1926.

¹⁰ Burada şu noktayı belirtmekle yarar var: İslamiyetin Musevilik ve Hıristiyanlık anlayışı ile bu iki dinin halihazırda var olan yapıları arasında büyük fark vardır. Bu nokta üzerinde bugüne kadar hemen hiç kimse ciddiyetle durmamıştır.

Bununla birlikte o dönemde ilişkilerin pek dostça olmadığını söylemek mümkündür. Bunun en önemli nedeni Osmanlı öncesi Türkiye'sinin Osmanlı dönemi kadar siyasal istikrara sahip olmayışdır. 1071 Malazgirt savaşıyla birlikte Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden sonra Anadolu Selçuklu devleti kurulmuş, bu arada Doğu Anadolu'da da Saltuklar, Mengücekler ve Danişmendoğulları beylikleri kurulmuştur. Bunların hepsi Türk devletleri olmalarına rağmen aralarında zaman zaman mücadele eksik olmamıştır. Daha sonra Haçlı seferleri ve Haçlıların yardımıyla kurulan Çukurova Ermeni devleti, Anadolu Selçuklu devletinin yıkılmaya yüz tutması, Karadeniz, Ege ve Akdeniz bölgelerinde yeni Türk beyliklerinin ortaya çıkışı, Anadolu'da İlhanlı egemenliği ve arkasından Eretna, Kadı Burhaneddin Ahmet, daha sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin kuruluşu ile bütün bu devletler arasındaki siyasal mücadele Osmanlı dönemi ile elbette kıyaslanamaz. Kuşkusuz bu mücadeleler yalnızca Gayrimüslimler için değil, bölgedeki bütün toplumlar için aynı sıkıntıyı vermiştir. Bu nedenle Osmanlı öncesi Türkiye'sinde Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin zaman zaman pek dostca olmadığını söyledik. Bu özel durumlar dışında iki toplum arasındaki ilişkiler İslam hukukunun çizdiği sınırlar dışına çıkarak daha dostca ve eşit koşullar altında olmuştur denilebilir. Özellikle Bizans'ın kötü yönetimi, Hıristiyan mezhepler arasındaki anlaşmazlıklar¹¹, Müslim Gayrimüslim dostluğunda önemli bir rol oynamıştır. Hatta başlangıçta Türkler Ortodoks rahipleriyle de anlaşarak Anadolu'ya Türkmenleri yerleştirmişlerdir¹². II. Kılıç Arslan Bizans'a karşı kazandığı zaferin müjdesini Malatya Süryani patriki Mihail'e bildirdiği zaman, bunun Patrik'in duaları sayesinde olduğunu belirtmekten de geri kalmamıştır¹³. Uzun Hasan da yine yeni yapılmakta olan iki Ermeni kilisesine maddî yardımda bulunmuştu¹⁴.

Gayrimüslim gruplardan Museviler, Osmanlı öncesi Türkiye'sinde de ticaretle uğraşmışlar ve geniş ölçüde iktisadî hayatı ellerinde tutmuşlardır. 1291 yılında Anadolu Selçuklu devletinin vezirlik makamına Musevî Sadü'd-devle'nin geçmiş olması ilginç bir olaydır.

¹¹ Özellikle Ortodoks kilisesi ile Gregoryen ve Yakubi kiliseleri arasındaki anlaşmazlık. Ayrıca Marunî, Nasturî ve Kildanlerle olan anlaşmazlıklar.

¹² Wittek, P.: *Menteşe Beyliği* (çvr. O.Ş. Gökyay), Ankara 1944, s. 17; Turan, O.: *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti* Ankara 1965; Köprülü, F.: *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1959, s. 79.

¹³ Turan, O.: *Türk Cihan Hakimiyeti Mevküresi*, c. II, s. 147.; *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 1970, c. I, s. 255

¹⁴ Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yukarıdaki kayıt için bk. Hinz, W.: *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (çvr. T. Bıyıkhoğlu), Ankara 1948, s. 96, 105.

Bilindiği gibi Anadolu Selçuklu devletinin yıkılması ve Moğol egemenliğinin zayıflaması üzerine Anadolu'da siyasal bütünlük parçalanmış ve sayıları on yediye varan beylikler dönemi başlamıştır. Ancak siyasal bütünlüğün bozulması Anadolu beylikleri ve devletleri zamanında Gayrimüslimler için özel bir olumsuz durum yaratmamıştır. Hatta daha çok serbesti ve eşitliğe kavuştukları söylenebilir. Bununla ilgili pek çok örnek İbn Batuta Seyahatnamesi ve diğer çağdaş kaynaklarda bulunmaktadır.

Anadolu beyliklerinden biri olan Osmanlı beyliğinde de durumun farklı olmadığını düşünmek yanlış olmaz. Bu durum Beylik genişleyip devlet haline gelinceye kadar devam etmiştir. Devlet sağlam örgütler üzerine oturtulup, Balkanlarda Hıristiyan halkla meskûn geniş topraklar yönetim altına alındıkça Gayrimüslimlerin de kesin statüsü belli olmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin coğrafi dağılışı için iki ayrı tablo çizmek gerekir. Bunlardan biri Gayrimüslimlerin din ve mezhep bakımından coğrafi dağılışı, diğeri etnik bakımdan coğrafi dağılıştır. Birinci grup için çizilecek tablo şudur:

1 - Hıristiyanlar

a) Katolikler

— Lâtinler (âyin ve ibadetlerini Lâtince yapan Avrupa ulusları).

- Katolik Ermeniler
- Katolik Gürcüler
- Katolik Süryaniler
- Kildaniler
- Maruniler
- Kıptiler
- Katolik Rumlar

b) Katolik olmayanlar

— Ortodokslar (Pavlakî, Thondrakî, Selikian ve Bogomiller dahil).

- Gregoryenler
- Nasturiler
- Yakubî Süryaniler
- Melkitler
- Mandeiler

2 - Museviler

- a) Rabbaniler
- b) Karaîler
- c) Samiriler

3 - Sabiiler

Osmanlı İmparatorluğunda Katoliklerin sayısı pek fazla olmadığı gibi, çoğunluk teşkil ettikleri belli bölgeler de yoktur. Katoliklik Ermeniler arasında Haçlı Seferlerinden sonra yayılmaya başlamış, Çukurova Ermeni devletinin, Venedik yönetimindeki Kıbrıs ve diğer Venedik ve Ceneviz kolonileriyle olan ilişkileri de bunda etkili olmuştur. Esasen Osmanlı İmparatorluğu bir devlet politikası olarak Gayrimüslimlerin iç anlaşmazlıklarına -özellikle dinsel- karışmadığından misyon hareketleri her dönemde yaygın olmuştur. Yalnız bu hareketler yine Gayrimüslim topluluklar arasında olmuştur. Çünkü İslam hukukunun Mürtedler¹⁵ hakkındaki hükümleri açık ve kesindir. Bu yüzden İmparatorluk sınırları içinde irtidat (İslamiyetten ayrılma) hareketi pek ender görülmüştür.

Katolik olmayan toplumlar katoliklere göre daha düzenli bir dağılışı gösterirler. Ortodokslar -geniş ölçüde Rumlar ve Yunanlılar- daha çok Doğu Karadeniz kıyıları, Marmara ve Ege kıyıları ile yine Ege ve Akdeniz adalarında (Kıbrıs, Girit) çoğu kez azınlık olmak üzere dağılmışlardır. Mora yarımadası ile Teselya Ortodoksların genellikle çoğunlukta oldukları bölgelerdir.

Ermeniler de buna benzer bir dağılışı gösterirler. En çok bugünkü Ermenistan¹⁶ ve Çukurova'da bulunuyorlardı. Ancak Osmanlı İmparatorluğunun hiç bir dömeninde ve hiç bir yerinde -Ermenistan dahil- çoğunluk olmamışlardı. Eski çağlarda Kafkasya'ya gelip yerleşen Ermenilerin özellikle batı yönünde yayılmalarının iki ana nedeni vardı. Başlangıçta İran'da güçlü Pers imparatorluğunun bulunuşu doğuya doğru yayılışı önlemişti. Daha sonra Bizans egemenliği Ermenistan'da yerleşince doğu sınırlarını güvence altına almak isteyen İmparator II. Basil, Ermenilerin bir kısmını Sivas ve çevresine yerleştirdi. XI. yüzyıldan itibaren Anadolu Türkler tarafından yurt edinilince Ermeniler Sivas ve çevresinden Güneye, Çukurova bölgesine geçtiler. Haçlı Seferleri sırasında da burada bir devlet kurdular.

Asurluların kalıntıları olan Süryaniler ise en derli toplu Gayrimüslim grubu oluşturmaktadır. Yaşadıkları bölgeler önceleri Irak ve Suriye iken İslamiyetin çıkışı ile birlikte Güneydoğu Anadolu'ya kadar yayıldılar. Bunlar da Ermeniler gibi hiç bir yerde çoğunlukta değillerdi. Süryanilerle

¹⁵ Mürted, İslâmiyetten ayrılan kişi demektir. İslâmlık bunlar için pek müsamahalı davranmamıştır.

¹⁶ Bugünkü Ermenistan deyiimiyle S.S.C.B. sınırları içinde bulunan Ermenistan'ı amaçlıyoruz. Esasen bu bölge, Ermeniler Kafkasya'ya göç ettikten sonra anayurtları olmuştur.

Ermeniler arasında bir kültürel değişme de oldu. Özellikle Güney-doğu Anadolu'da bulunan Süryanilerden oldukça kalabalık bir kısmı Osmanlı imparatorluğu döneminde ermenileşti ¹⁷. Selçuklular zamanında önemli bir Süryani merkezi olan Malatya'da ¹⁸ daha sonraki yıllarda hemen hemen hiç Süryani görülmeysi, buna karşılık Ermenilerin varlıklarını korumaları bunun için bir örnektir ve örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Kildanî, Marunî, Melkit, Mandei ve Nasturiler, Mısır, Suriye, Irak ve İran topraklarında küçük gruplar halinde yaşıyorlardı ¹⁹. Bunlar içinde en ilgi çekici olanı Ortaasya'ya kadar uzanabilmiş olan Nasturilerdir. Kıptiler ise Mısır'ın yerli halkı olup hemen hemen hiç bir dönemde Mısır'dan ayrılmamışlardır.

Musevilere gelince, Roma imparatoru Titus'un Kudüs'ü yakıp yıkmasından sonra dünyanın her köşesine nisbetsiz bir şekilde dağılmışlardır. Osmanlı dönemine gelinceye kadar sadece önemli ticaret merkezlerinde kümelenmişler ve zamanla buldukları ülkelerin ekonomilerini ellerine geçirmişlerdir. Gerek bu nedenden ötürü, gerekse dinsel yönden aşırı derecede tutucu olduklarından her toplumda istenmeyen kişiler olmuşlar ve giderek baskılara ve katliamlara maruz kalmışlardır. Musevilerin bu duruma düşmelerinde ortaçağ Hıristiyanlığının cehalet ve taassubunun da etkisi olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunda da Museviler yine önemli ticaret merkezlerinde kümelenmişler, yani daha önceki özelliklerini aynen devam ettirmişlerdir. Burada belirteceğimiz önemli nokta, dünyanın dört bir yanından kovulan Musevilerin Türkiye'ye memnuniyetle kabul edilmeleridir.

Türkiye'ye ilk önemli Musevî göçü 1394 yılında olmuş, Fransa'dan çıkarılan Musevilerin büyük bir kısmı Türkiye'ye gelmiştir. 1470 yılında ise Almanya ve Bavyera'dan çıkarılan Museviler gelmiştir. Bu göçler en çok İspanya ve Portekiz'den olmuştur. II. Beyazıt zamanında, İspanya'da

¹⁷ Bunda Ermeni ve Süryanilerin aynı din, mezhep ve inancı paylaşmalarının etkisi büyüktür.

¹⁸ Malatya, Selçuklu öncesinde bir ara patriklik merkezi olmuştur.

¹⁹ Geniş bilgi için bk.:

- Encyclopaedia of Religion and Ethics.
- Dib, P.: Histoire de l'Eglise Maronite, 2. cilt, beyrut 1962.
- Attwa, D.: The Christian Churches of the East, 2 cilt, Milwaukee 1947 - 1948.
- Spuler, B.: Die Morgenlandischen Kirchen, Leiden 1964.
- Drower, S.: The Mandeans of Iraq and Iran, Leiden 1962.
- Arberry, A.J. (ed.): Religion in the Middle East, c. I, Cambridge 1969.

Katolik Ferdinand'ın baskısından kaçan yaklaşık 10.000 Musevî Türkiye'ye gelmiştir ki bunlara "Sefardim" Musevileri denir²⁰. Musevilik konusunda belirteceğimiz önemli noktalardan biri de Hazar Türklerinin Museviliği sorunu ile "Aşkenazi" adı verilen Doğu Avrupa Musevilerinin kökeni sorunudur. Musevilik içindeki inanç ayrılıkları Hıristiyanlıktaki kadar fazla olmamıştır. Musevilikte başlıca üç grup vardır. Bunlar, Rabbaniler, Karailer ve Samiriler'dir.

Gayrimüslimlerin etnik bakımdan coğrafi dağılışı için şöyle bir tablo çizmek mümkündür:

1 - Rumlar	12 - Macarlar
2 - Yunanlılar	13 - Polonyalılar
3 - Bulgarlar	14 - Çingeneler
4 - Pomaklar	15 - Ermeniler
5 - Sırlar	16 - Gürcüler
6 - Hırvatlar	17 - Süryaniler
7 - Karadağlılar	18 - Kildaniler
8 - Bosnalılar	19 - Araplar (Marunî, Melkit v.s.)
9 - Arnavutlar	20 - Yahudiler
10 - Romenler	21 - Kıptiler
11 - Türkler (Gagauzlar)	22 - Habeşler

Bu etnik gruplar içinde Rumlar, Pomaklar, Çingeneler, Ermeniler ve Yahudiler dışında kalanlar belirli bölgelerde ve aşağı-yukarı bugün buldukları yerlerde oturuyorlardı. Ermeniler ve Yahudiler'den yukarıda söz etmiştik. Çingeneler en çok Rumeli'de dağınık şekilde bulunuyorlardı. Sancak örgütü içine alınmışlardı ve bir Çingene sancak beyi vardı. Çingenelerin yarıya yakını Müslümandı. Pomakların da büyük bir kısmı Müslüman'dı ve en çok Bulgaristan ve Rumeli'nin diğer bölgelerinde bulunuyorlardı. Pomakların kökeni sorununun henüz kesin olarak çözümlenmemiş olduğunu da belirtelim.

Yukarıdaki bir kayıt dikkati çekmiş olmalıdır. Biz, Rumlarla Yunanlıları iki ayrı etnik grup olarak nitelendirdik. Bilindiği gibi Roma imparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra Doğu Roma İmparatorluğu "Bizans" adını almıştı. Ancak yüzyıllar boyu "Romalı" anlamına gelen "Rum" kelimesi gerek Türkçede, gerekse değişik şekillerde diğer dillerde Bizans'ı, özellikle Anadolu'yu ifade etmek için kullanılmıştır. Anadolu Türkler

²⁰ Montgomery, M.W.: Jewish Encyclopaedia, Turkey md., s. 287-288; Galanti, A.: Türkler ve Yahudiler, s. 17, 32 (1928 baskısı).

tarafından yurt edinildikten sonra bile “Rum” deyimini kullanılmış, bununla doğrudan doğruya Anadolu ve Anadolu’nun Türklerden önceki halkı amaçlanmıştı. Rum deyimini hiç bir dönemde Yunanistan’ı ve Yunanlıları ifade etmek için kullanılmadı. Oysa aynı dönemlerde özellikle Mora ve Teselya’da halkın büyük bir kısmı Yunan asıllı idi. Hatta Anadolu Selçuklu devletini bir çok kuynaklar “Rum Selçukluları” diye adlandırmışlardır. Rum deyimini Osmanlı imparatorluğu döneminde de kullanılmış, bir taraftan “Rum-ili” şeklinde Balkanlarda gittikçe genişleyen bir bölgeye ad olurken, Anadolu’da kapsadığı alan daralmıştır. Osmanlı imparatorluğunun yıkılışına kadar kullanılan ve Makedonya’ya dayanan Rum-ili hiç bir zaman Teselya’ya inmemiştir. Bu terimin hemen hemen bütün kaynaklarda Yunanistan (Mora-Teselya) için kullanılmamış olması sadece bir tesadüf olamaz.

Roma imparatorluğu zamanında Lâtin kültürü Anadolu’da pek etkili olmamıştır. Çünkü, genellikle yönetici sınıfı ve biraz da askerî sınıfı Romalılar oluşturmuş, geniş ölçüde Lâtin halk toplulukları Anadolu’ya gelip yerleşmemişlerdir. Bu nedenle Lâtin kültürü de Anadolu’nun yerli kültürü içinde zamanla erimiştir.

Biz, “Anadolu’nun yerli kültürü” deyimini özellikle kullandık. Bununla amacımız Anadolu Rum kültürü ile Grek kültürünü birbirinden ayırmaktır. Rum kültürü ile Grek kültürünün aynı olduğunu ileri sürmek, en azından Hitit, Lidya Frigya, Asur Urartu ve Mitanni kültürlerini ve toplumlarını inkâr etmek demektir. Esasen batılı tarihçiler de bunlardan birine “Hellen” diğerine “Hellenistik” diyerek kısmen de olsa bir ayırım yapmıştır.

Yunanistan’da bir Grek kültürü ortaya çıkarken, Anadolu’da Grek kültürüyle hemen hemen hiç ilgisi olmayan toplumlar ve kültürler vardı. Greklerin zamanla Ege kıyılarında koloniler kurarak bölgeyi işgal etmeleri, arkasından İskender istilası ile Grek kültürünün İran’a kadar taşınması sonucu, Anadolu yerli kültürleri geniş ölçüde etki altında kalmışlardır. Uzun Bizans egemenliği sırasında Proto-Hititlerin, Hititlerin, Frigyalıların, Lidyalıların, Urartu, Asur ve Mitannilerin kültürleri artık birbirine karışmış olduğundan “Anadolu’nun yerli kültürü” deyimini kullanmak ve bunu Grek kültüründen ayırmak bir zorunluluk olmuştur. Özellikle sonraki yıllarda bu ulusların ortak bir dine (Hıristiyanlık) sahip olmaları bu, kendine özgü Anadolu yerli kültürünün oluşumunda geniş ölçüde etkili olmuştur. Anadolu Hıristiyan halkının taşıdığı kültürde ilk bakışta bir Grek kültürü damgası görünürse de bu yalnızca dış görünüştedir. Halkın aynı din ve mezhebe sahip olması, Grekçeye geniş ölçüde benzeyen—veya

Grekçenin bir lehçesi olan — bir dili konuşması böyle bir görünüşe neden olmaktadır. Anadolu'da kent, köy, kasaba, dağ, göl ve ırmak adları üzerinde yapılacak bir araştırma (topoğrafik)²¹, Anadolu yerli kültürünün, hangi kültürlerin karışımından oluşmuş olduğunu ve Grek kültürüne ne ölçüde benzediğini açıkça ortaya koyacaktır. Ancak bu kendine özgü kültürde Grek kültürünün payını da önemle belirtmek gerekir. İşte bu nedenlerden ötürü biz, Rumlarla Yunanlıları iki ayrı ulus olarak kabul ettik. Özellikle Osmanlı imparatorluğu döneminde iki ayrı ulus kabul etme mecburiyeti daha çok vardır. Çünkü Anadolu yerli kültürüne, geniş ölçüde bir de Türk kültürü karışmıştır. Hatta bir çok yerlerde halk Rumcayı bile unutmuş ve ana dil olarak Türkçeyi kullanmaya başlamıştır. Bu durum ortada iken Anadolu Rumları ile Yunanistan'daki Yunanlıları aynı ulus olarak kabul etmek ve aralarında tarihen açıklanması güç bir akrabalık kurmak, tarihi gerçeklere uymayacaktır düşüncesindeyiz²².

Osmanlı imparatorluğunda sayıları yirmiye yaklaşan patrikhaneler ile hahambaşılık başlıbaşına bir araştırma konusu olabilecek genişliktedir. Bunların hepsini ele almak yine yazımızın sınırını aşacağından, sadece önemli gördüğümüz üçüne (Sırp, Ermeni, Rum) kısaca temas edeceğiz.

1219 yılında İstanbul Rum patrikhanesinden ayrılarak bağımsızlığını ilân eden Sırp patrikhanesinin bizce önemli olan yanı 1459 yılında II. Mehmet tarafından kapatılıp, 1557 yılında Sokullu Mehmet Paşa tarafından yeniden açılması ve patrikliğe kardeşi Makarije'yi atamasıdır. Bu ikinci kuruluş ancak 1766 yılına kadar sürmüş ve bu yılda Fenerli Rumların entrikaları sonucu III. Mustafa tarafından yeniden kapatılmıştır²³.

İstanbul'daki Rum patrikhanesinden başka Kudüs'de de bir Rum patrikhanesi vardı. Üzerinde durmak istediğimiz birinci patrikhanedir. İstanbul, Roma İmparatorluğunun doğu bölgeleri için başkent olunca güne kadar piskoposluk merkezi olan kent önem kazandı ve 451 yılında Kadıköy konsilinde, Papa'nın itirazına rağmen piskopos, patrik unvanı aldı.

²¹ W.M. Ramsay, Grek ve Roma devri Anadolu'su için böyle bir araştırma yapmıştır, "The Historical Geography of Asia Minor, London 1890".

²² Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 41, 58; Wittek, P.: Sultan de Rüm, Mélange Emile Boisacq, Bruxelles 1938 ve Osmanlı İmparatorluğunun doğuşu (çvr. F. Arık), s. 28, 37, 38, 44; Lewis, B.: Modern Türkiye'nin Doğuşu (çvr. M. Kıratlı), s. 1-4; Gibb-Bowen: Islamic Society and the West, c. I, kısım II, s. 207-261. Gibb ve Bowen, sözünü ettiğimiz eserlerinde Türkçe kaynakları da oldukça geniş ölçüde kullanmışlardır.

²³ Janin, R.: Les Eglises Séparées d'Orient, Paris 1930, s. 96; Hadrovics, L.: Les Peuple Serbe et son Eglise sou la Domination Turque, s. 44-52.

Böylece İstanbul patrikhanesiyle Roma arasında başlayan anlaşmazlıklar sürüp gitti. 16 Temmuz - 1054'de İstanbul ile Roma arasındaki bütün ilişkiler kesildi. Bu sırada patrik Mihail Kerularios (Michael Cérulaire) idi.

Ortodoks Rum patrikhanesi 1204 yılında Lâtinlerin İstanbul'u ele geçirmeleri üzerine İznik'e taşındı. Bu durum 1261 yılına kadar sürdü.

II. Mehmet, İstanbul'u ele geçirmeden önce Rum patriki III. Gregorios Mammé İstanbul'dan kaçtı (1450). Böylece resmen feshedilmiş olması greken Patrikhane, fetihden sonra Fatih tarafından yeniden kurulmuş ve boş bulunan patriklik makamına yeni bir patrik seçmelerini Ortodoks (Rum) halktan istemiştir. Bizans yönetiminden sonraki ilk Rum patriki II. Gennadios Scholarios'dur. Gennadios'a ruhanî egemenliği temsil eden patriklik asası ile tacı verildi. Patrikler Osmanlı imparatorluğunda vezirliğe eşit payede tutuldular. Diğer yandan Rumeli ve Anadolu'nun dışında, Mısır, Suriye, Filistin ve Rusya Ortodokslarının yönetimi İstanbul Rum patrikhanesine bırakıldı.

Batılı tarihçiler son Bizans patriki III. Gregorios'un kaçışı ve Patrikhanenin II. Mehmet tarafından yeniden kurularak II. Gennadios'un patrik seçilmesi üzerinde fazla durmamaktadırlar. Oysa bu, kilise hukuku açısından üzerinde durulması gereken bir sorundur. Ayrıca Ortodoks dünyası içindeki Pavlaki (Thondrakien, Athingani, Selikian) ve Bogomil sorunu üzerinde de önemle durmak ve sorunları olanaklar ölçüsünde aydınlığa kavuşturmak gerekmektedir.

İstanbul'daki Gregoryen Ermeni patrikhanesinden başka Erivan (Eçmiyazin) ve Kudüs'de de birer Gregoryen Ermeni patrikhanesi vardı. Biz yine bunlardan daha çok birincisi üzerinde duracağız.

506 yılında toplanan Dvin konsilinde Ermeni patrikhanesi bağımsızlığını ilân ve yine Dvin kentini patriklik merkezi yaptı. Patriklik 1441 yılına kadar Anadolu'da çeşitli kentlere taşındı. En son bu yılda aşındığı Eçmiyazin bugüne kadar değişmeyen merkez oldu.

Rum patrikhanesinin Roma'dan ayrılmasından sonra Ortodoksluğun Bizans toprakları üzerinde hızla yayılması ile Ermeni kilisesinin Roma'dan ayrılması ve Gregoryenliğin Ermeniler arasında kolay ve çabuk yayılması arasında büyük benzerlik vardır. Bizce, Ortodoks kilisesinde olduğu gibi, Gregoryen kilisesinde de Roma'dan ayrılmanın tek nedeni inanç farkı değildir. Hatta bu ayrılmalarda siyasal nedenlerin daha ağır bastığı söylenebilir. Bu siyasal nedenler Ermeni dinî başkanlarının, Ermeni devletinin ve Ermeni kralının, Roma'nın dinî nüfuzundan kurtulmak

istemesisidir. Diğer yandan Roma ile Ermenistan arasındaki coğrafi uzaklık bu ayrılmayı kolaylaştıran başka bir nedendir.

Dvin'de (daha sonra Ecmiyazin) bağımsız Ermeni patrikhanesine paralel olarak Kudüs'de de bir bağımsız Ermeni patrikhanesi kurulmuştur. Arap, Eyyubî, Kölemen yönetiminden sonra Osmanlı yönetimine geçen bu patrikhane hakkında, yukarıda sözünü ettiğimiz Piskopos defterlerinden 2539 numaralı olanında önemli kayıtlar vardır. Kudüs Ermeni patrikhanesinin Osmanlı yönetimine geçişine ait ilk belge bu defterdedir ve 1517 yılında verilmiştir²⁴. Yine bu defterdeki diğer ferman suretlerinden XVI. XVII. yüzyıllarda durumda önemli bir değişiklik olmadığını görüyoruz. Üzerinde durmamız gereken önemli husus İstanbul'da II. Mehmet tarafından kurdurulan Gregoryen Ermeni patrikhanesidir. Ortodoks Rum patrikhanesi dağılmışken Fatih tarafından yeniden kurdurulmuştu. İstanbul Ermeni patrikhanesinin farklı yanı, yine aynı Padişah tarafından fakat ilk kez kurulmuş olmasıdır. Bu, İslam hukukuna kesinlikle aykırı ve İslam dünyasında görülmeyen bir olay olduğu gibi, Hıristiyan dünyasında da pek az görülen bir olaydır.

Osmanlı topraklarındaki kişisel özgürlük ve toplumsal yaşantıdaki düzen sonucu Ermeni toplumu Anadolu'ya daha çok kentlerde ve ticaret merkezlerinde olmak üzere nisbetsiz bir şekilde dağılmıştı. Bu toplumun Ecmiyazin veya Kudüs gibi uzak merkezlerden yönetilmesi zordu. Ermeniler dinsel yönden sıkıntıya düşmüşlerken, İstanbul Ermeni patrikhanesinin kurulması durumu düzeltti. Bursa metropolidi Ovakim patrik seçildi. Kuruluş yılı kesin olarak bilinmemekle birlikte, genellikle Ovakim'in patrikliğe başladığı 1461 yılı kabul edilir. İmparatorluk sınırları içinde bulunan Süryanî, Kıptî ve Habeş kiliselerinin sorumluluğu da Ermeni patrikhanesine verildi.

Türkler Balkanlarda siyasal istikrarı sağladığı zaman Rumeli'deki Musevî toplulukları, Edirne'de oturan büyük "Rabbi"nin (Hahambaşı) yönetimi altındaydı. İstanbul'un fethinden sonra, diğer Gayrimüslim halk

²⁴ A. K. Sanjian, "The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion" adlı kitabında Kudüs Ermeni patrikinin, Osmanlı padişahından patrikliğinin onaylanmasına dair ilk belgeyi 1542 yılında aldığı (s. 103) bir Ermeni kaynağına dayanarak yazmaktadır (Hovhannesian's: Zhamanakagrakan Patmut'iun, c. I, s. 256, 257). Oysa elimizdeki ferman suretinde I. Selim'in Mısır seferi sırasında Kudüs'e uğradığı ve kendisini karşılamaya gelen Ermeni patriki Serkiz'e, Ermeni toplumuna tanıdığı imtiyazları kapsayan bir ferman verdiği kayıtlıdır. Belge, daha sonraki yıllarda ortaya çıkan "Kutsal Yerler Sorunu"nun başlangıç noktası olması dolayısıyla de ayrı bir önem taşımaktadır. Bu ferman sureti ve defterdeki diğer ferman suretlerinden bazıları tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

gibi, Musevilere de İstanbul'da oturmak, havra ve okul yapmak, ticaretle uğraşmak hakkı tanındı. Fatih, Mora'daki Musevileri de İstanbul'a davet edince, bu kez İstanbul'daki hahamhane önem kazandı. II. Mehmed'in atadığı ilk hahambaşı Moiz Kapsali'dir (Moses Capsali). Kapsali'den sonra Museviler, hahambaşılarını kendileri seçmeye başladılar. Bir süre sonra İstanbul'daki Hahambaşı bütün İmparatorluktaki Musevilerin en yüksek mercii oldu.

Osmanlı imparatorluğundaki Gayrimüslimler üzerinde bir çalışma yapıldığı zaman Anadolu ve Rumeli'deki türkleşme ve islamlaşma sorunu ile Devşirme sorunu üzerinde de önemle durmak gerekir. Gerek Anadolu'daki türkleşme, gerekse Balkanlardaki türkleşme ve islamlaşma çoğu yabancı tarihçiler tarafından aşırı ölçülere varan bir istismar konusu olmuştur. Anadolu'daki hızlı türkleşmeyi Anadolu yerli halkının geniş ölçüde ihtidasi ile açıklamak bir alışkanlık haline gelmiştir. Elbette ihtidalar olmuştur ancak bunu bütün bir ülkenin türkleşmesinde tek değilse bile önemli etken olarak görmek, daha 1015 yılında başlayıp XIII. ve XVI. yüzyıllarda büyük dalgalar haline dönüşen Türk göçlerini bilmemek veya bilmezlikten gelmek demektir. Bunu şöyle de açıklamak mümkündür; Balkanların Türk yönetimi sırasındaki etnik açıdan demografik yapısı ile bugünkü durumu aynı değildir. Sözgelisi Yugoslavya, Arnavutluk, Yunanistan ve Bulgaristan'da Osmanlı dönemine nazaran Türk nüfusta büyük bir azalma olmuştur. Bunu buradaki Türklerin geniş ölçüde hıristiyanlaşması ile mi açıklamak gerekir? Kaldı ki Türkelerin Anadolu'ya yerleşmeye başladıkları zamanki Anadolu'nun yapısı ile, sözünü ettiğimiz dönemde Balkanların yapısı oldukça farklıdır. 1071 yılına gelinceye kadar, özellikle Tarsus-Malatya doğrultusunda çizilecek bir çizginin Kuzey ve Güneyi geniş ölçüde sürekli savaş alanı idi. Arap-Bizans mücadelesi bu bölgeyi yalnız nüfus yönünden değil, her yönden çökertmişti. Anadolu'nun Bizans tarafında kalan diğer bölgeleri ise Bizans'ın feodal toprak düzeni sonucu pek farklı değildi. Akdeniz-Ege-Karadeniz kıyıları boyunca dizili Venedik ve Ceneviz ticaret kolonileri iktisadî gücü Anadolu halkının elinden almıştı. Türkler'in Anadolu'ya gelmesi, âdeta boşalmış ve çökmüş olan ülkenin canlanması ve imarına yol açtı. Nitekim Moğolların önünden kaçan Harezmsahlara ve bir kısım Türkmenlerin Anadolu'ya gelmesi nüfus dengesini bozmuş ve iktisadî yapıyı alt-üst etmiş hatta Anadolu Selçuklu devletinin yıkılışını hazırlayan önemli nedenlerden biri olmuştu. Eğer iddia edildiği gibi 1071'den önce Anadolu'da büyük halk yığınları olsaydı, Türklerin gelmesi yine buna benzer bir sonuç doğururdu. Herşeye

rağmen Anadolu'nun türkleşmesi sorunu çok daha derin ve ciddi, bu ölçüde de tarafsız araştırmalara gereksinme duymaktadır. Türkleşmenin sanıldığı kadar yerli halkın ihtidası ile ilgili olmadığı şu açıdan da açıklanabilir. Osmanlı dönemine geçildikten sonra Anadolu'da Rumca bilmeyen Rum halk ve Ermenice bilmeyen Ermeni halkın varlığı bazı kaynaklarda belirtilmektedir. Balkanlarda ise Müslüman Arnavut, Boşnak ve Pomakların varlığı bilinmektedir. Bu toplumlar islamlaştıkları halde türkleşmemişlerdir. Aynı durum Anadolu'da hangi nedenlerden dolayı olmamıştır?.

Sonuç olarak, Anadolu'da türkleşmenin ana nedenin ihtida olduğunu savunmak ne derecede yanlışsa, hiç ihtidanın olmadığını ileri sürmek de o derece yanlıştır. İslam hukukunun kesin hükümlerine ve ağır cezalarına rağmen *irtidad*'ın var olduğu bir ülkede elbette ihtida da olacaktır. Ancak bunun etki derecesini ve sınırını doğru çizmek gerekir²⁵.

Rumeli'de durum Anadolu'ya nazaran biraz değişiktir. Burada hem türkleşme hem islamlaşma vardır. Türkleşmenin ana nedeni Türk göçleri ve devletin "*sürgün*" adı altında plânlı olarak yaptığı iskândir²⁶. Balkanlarda yine esas yapıya etki etmeyen tek tek ihtidalarından da söz edilebilir. Asıl büyük ihtidalar Arnavutlar, Boşnaklar ve Pomaklar arasında olmuş ve bu toplumlar etnik yapılarında bir değişikliğe uğramadan Müslüman olarak bugüne kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Yakın zamana kadar batılı tarihçilerin büyük bir kısmı Arnavutluk ve Bosna'da ihtidaların toptan olduğu kanısında idiler. Şimdilik, eldeki belgeler değerlendirildiğinde toptan bir ihtidanın olmadığı anlaşılmaktadır. Konuya sadece siyasal ve toplumsal açıdan bakmamalıdır. Balkanlarda

²⁵ Anadolu'nun türkleşmesi için şu eserlere bk. Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu; Yınanç, M.H.: Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944; Turan, O.: Selçuklular zamanında Türkiye, İstanbul 1971; Cahen, C.: Pre-Ottoman Turkey, New York 1968.

İhtidalar için Başbakanlık Arşivi Mühimme defterlerinde yüzlerce kayıt vardır. Örnek için bk.:

Mühimme defteri, Hüküm no (H) 261, 1674

MD 2, H 108, 1956

MD 4, H 34, 205

MD 8, H 8, 10

²⁶ Rumeli'de *sürgün* ve iskân için bk. Barkan, Ö.L.: Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi, c. XI, XIII, XV, İstanbul 1949-1954 ve Kolonizatör Türk Dervişleri, Vakıflar Dergisi, c.II, Ankara 1942; Gökbilgin, T.: Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan, İstanbul 1957; Aktepe, M.: XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair, Türkiyat Mecmuası, c. X, İstanbul 1953.

ihtida sorunu araştırıldığı zaman, buradaki Türk öncesi ve Türk dönemi dinsel durumunun ortaya konulması gerekir. Çeşitli Hıristiyan mezhepler arasındaki çıkar çatışmaları, Bogomil ve Pomakların kökenleri ve Balkanlardaki durumlarının açıklığa kavuşturulması, Avrupa Hıristiyan devletlerinin siyasal çıkarları için mezhepleri kullanmaları bu arada üzerinde durulacak önemli noktalardır. Nitekim Fatih'in Ortodoks kilisesini yeniden kurdurması, Katolik Hıristiyan dünyanın karşısına Ortodoks Hıristiyan bir dünya çıkarma amacını da taşımış olabilir. Bu durumu, II. Mehmed'in sadece Hıristiyan halka toleranslı davranmak veya lâik bir anlayışla yaptığını düşünmek elbette yanlış olur. Balkanlardaki ihtidaları, Türklerin Avrupa'ya geçmeleri sonucu yarı baskı, yarı toplumsal zorunluluklarından ortaya çıktığını düşünmek de yine yanlış olur. İşte bunun için, Osmanlı Avrupasındaki bu geniş din değiştirme olaylarını yukarıda saydığımız bakış açılarından da değerlendirmek doğru olur inancındayız.

Osmanlı imparatorluğunda türkleşme olayı içinde Devşirmenin yerini dikkatle saptamak gerekir. Şöyle ki batılı tarihçiler, özellikle Gibbons, Devşirme yönteminin doğrudan doğruya islamlaştırma politikasıyla ilgili olduğunu söylemektedir²⁷. Köprülü ve Giese'nin de haklı olarak eleştirdikleri gibi bu iddianın tarihsel gerçeklerle ilgisi yoktur²⁸. Devşirme yöntemi türkleşmeye son derece dar sınırlar içinde etkili olabilmiştir.

Çünkü:

1 - Devşirme, İmparatorluğun her bölgesinden toplanmazdı. Böylece coğrafik olarak etki alanı daralmıştı.

2 - Her Gayrimüslim toplumdaki Devşirme toplanmazdı. Etnik olarak da etki alanı daralmıştı.

3 - Her ailenin çocuğu alınmaz, birden fazla çocuğu olan aileden en fazla bir çocuk alınır, tek çocuğu olan aileden ise hiç alınmazdı. Şehir görmemiş, köylü çocukları tercih edilirdi. Yani toplumsal durum bakımından sınırlı idi.

4 - Annesine gereksinme duyacak kadar küçük çocuklarla erginlik çağına girmiş olanlar alınmazdı. Böylece yaş sınırı çizilmişti.

5 - Erginlik çağına girmeden, küçük yaşta evlenmiş çocuklar devşirilmezdi. Bu durum, Devşirme vermek istemeyen yerlerde çocukların genç yaşta evlenmelerine ve oradaki Hıristiyan nüfusun fazla artmasına yol açacaktır.

²⁷ Gibbons, H.A.: Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu (çvr. R. Hulusi), s. 97 vd.

²⁸ Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 3, 4, 12.

6 - Her yıl Devşirme toplanmazdı. Ancak belli periodik bir yöntem de yoktu. Her seferinde toplanan çocukların sayısı aynı değildi. İhtiyaca göre bazı yıllar ve belli sayılarda toplanırdı. Nitekim Devşirme oğlanlarının, eğitim gördüğü Acemi ocaklarındaki sayısı hiç bir dönemde 10.000'i geçmemiştir. Esasen İmparatorluğun en parlak dönemi olan Yavuz ve Kanuni devirlerinde Yeniçerilerin 12.000 civarında olduğu gözönüne alınırsa buna ihtiyaç duyulacak Devşirme sayısı da kolayca tahmin edilebilir. Bu nedenle Devşirmede bir zaman ve sayı sınırı da vardır.

7 - İdris-i Bitlisi ve Mustafa Nuri Paşa'nın Devşirmenin başlama tarihini I. Murat, hatta Orhan Bey zamanına kadar çıkarmaları hiç bir belgeye dayanmamaktadır²⁹. Bu, *Pencik* sistemi ile karıştırılmış olmalıdır. Devşirme gerçek anlamda II. Murat devrinde başlamıştır. Bu da tarih olarak XV. yüzyılın ortalarına rastlar. Köprülü, Menagé ve Mordtmann da bu görüştedir³⁰. Bu yüzyılda başlayan Devşirme XVI. yüzyıl sonlarına doğru yozlaşmış ve ocağa "*Kuloğlu, Ağaçtrağı, Ferzend'i Bevvâb, Ferzendi-i çasnigir*" adları altında birtakım kişiler doldurulmaya başlanmış ve giderek Devşirme Türklere uygulanır olmuştur. 600 yıldan fazla süren İmparatorluk tarihi içinde ancak 150 yıl kadar uygulanabilen Devşirme yönteminin süresi de sınırlı olmuştur.

8 - Yetim, çocuk, köy kethüdasının oğlu, sığırtmaç ve çoban çocukları, kei, köse, doğuştan sünnetli, Türkçe bilen ve sanat sahibi çocuklar devşirilmezdi. Böylece nitelik açısından da sınırlı idi.

9 - Devşirme Rumeli'ye nazaran Anadolu'da daha geç başlamış ve toplanan bölgelerle toplumlara çok sınırlı tutulmuştu. Oysa Anadolu'da türkleşme Rumeli'den çok daha fazla oldu.

10 - Devşirme normal uygulandığı dönemde Gayrimüslimlerin yanında Bosna Müslümanlarından da toplanmıştı.

Sonuç olarak, her yönden bu sınırlı koşullar içinde Devşirme yoluyla türkleşmenin de sınırlı olacağı doğaldır. Osmanlı imparatorluğunda Devşirmenin yerini ve etki alanını saptarken bu çerçevede hareket edilmelidir.

Osmanlı imparatorluğunda Zimmet durumunun hukukî temellerine gelince; şahsî hukukun bir parçasını oluşturan seyahat ve ikamet özgürlüğü Gayrimüslimlere tam olarak tanınmıştır denilebilir. Bir iki

²⁹ A. Refik: Devşirmeler, Acemioğlanlar, Hayat Mecmuası, c. II, s. 47, Ankara 1927

³⁰ Köprülü, F.: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 109; Menagé: Encyclopaedia of Islam (EI), Dewshirme md., s. 211; Mordtmann: Encyclopédie l'İslam, Dewshirme md., s. 977.

önemsiz durum dışında hemen hemen Müslüman halkla eşit tutulmuşlardır. Bu konuda arşivlerde yüzlerce belge vardır³¹. Müslümanlar için kutsal sayılan Mekke ve Medine gibi kentlerde cami, mescit ve ziyaret (yadır) gibi yerlere Gayrimüslimlerin girmesi yasaklanmıştır. İslam hukukunda özellikle belirtilen bu hususu Osmanlı imparatorluğu da aynen uygulamıştır.

İkamet özgürlüğü içinde aşağı-yukarı aynı şeyleri söylemek mümkündür. Bu konudaki kısıtlı yasaklama yine yukarıda saydığımız kentlerle kutsal yerler içindir. Bunun dışında ikamet için her hangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Sözgelisi 1581 tarihli bir fermanda İstanbul'da Eyüp Sultan'ın türbesi etrafında Zimmilerin oturmalarına izin verilmediği belirtilmektedir³².

İkamet konusunda, bir yeri fetheden padişahın oradan getirtip İstanbul'a yerleştiği iyi sanatkâr ve meslek sahipleri ile cezalandırmak amacıyla belli bir yerde oturmaya zorlananlar miktar yönünden pek az olmuştur. Ayrıca bunların yalnız Gayrimüslim olmayıp, Müslüman da olabileceğini özellikle belirtelim.

Giyim bakımından Müslim ve Gayrimüslim arasında bazı farklar olmuştur. Kaynağını İslam hukukundan alan bu durum III. Murat dönemi dışında geniş bir hoşgörü ile karşılanmıştır.

Yükselme devrine kadar bu konu ile ilgili olarak geniş ölçüde bir sınırlandırmanın olduğunu gösterecek bir belgeye henüz sanip değiliz. Yalnız, III. Murad'a ait 4 Eylül 1577 tarihli bir fermanda giyim konusundaki kısıtlamanın Fatih zamanında da olduğu belirtilmektedir³³. Buna rağmen XV. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı imparatorluğunda Gayrimüslim halkın da büyük ölçüde giyiniş, mesken yapma ve davranış serbestisi içinde olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü XV. yüzyıl ortalarında Türkiye'ye yerleşmiş olan Musevilerden İsak Zarfati, Almanya ve Macaristan'daki Musevileri Türkiye'de oturmaya davet etmiş ve bunun nedenlerini şöyle anlatmıştır: "...Burada en iyi elbiseleri giyebilirsiniz.

³¹ Örnek için bk. Başbakanlık Arşivi (BA) Gayrimüslim cemaatlere ait defterler no 1 (Şurüt-ı mil-i muhtelif defteri), s. 67, "... ve mürur ve uburlarına hilâf-ı mu'tad-ı kadim müdahale etdirilmemek verilen evamir-i şerife şurütundandır". Ayrıca BA, Piskopos Mukataası defterleri no 2540, s. 2; Piskopos Mukataası defterleri no 2539, s. 2-4, 101-103. Seyahat, ikamet ve diğer konulara ait çeşitli fermanlar için toplu olarak bk. K. Schwarz'ın yukarıda adı geçen eseri ve Kabrda, J.: Le Systém Fiscal de L'Eglise Ortodoks dans L'Empire Ottoman, Brno 1969.

³² A. Refik: Onbirinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (İstanbul Hayatı), s. 58, 75, İstanbul

³³ A. Refik: İstanbul Hayatı, s. 74.

Herkes kendi asma ve incir ağacının altında oturabilir. Hıristiyan egemenliğinde, çocuklarınızı mosmor dövülme tehlikesi ile karşı karşıya bırakmadan, asla mavi veya kırmızı renkli elbiseler giydiremezsiniz”³⁴.

Giyim konusunun en şiddetli olduğu dönem III. Murat zamanıdır. III. Murad'a ait yukarıdaki fermana yasaya aykırı elbise giyenlerin doğrudan doğruya siyasetle cezalandırılmaları emredilmiştir.

Bir fikir vermesi bakımından II. Selim zamanında Gayrimüslimlerin giyimlerini genel olarak şöyle tanımlayabiliriz³⁵: Hiç bir Musevî, Hıristiyan ve diğer Gayrimüslim üstün kaliteli³⁶ ve hazır elbise giymeyeceklerdir. Musevî ve diğer Gayrimüslim halkın giydikleri feraceler³⁷ külrengi³⁸ karaca çuhadan³⁹ yapılıp, damgaları kumaş olmayacaktı. Astarlı olabilecek ve içine giydikleri *içlik* astardan⁴⁰ yapılacak legendeli⁴¹ olmayacaktı. Bellerine sardıkları kuşağın değeri 30-40 akçeyi geçmeyecekti⁴² ve yarı yarıya ipek ve pamuk karışımından yapılmış olacaktı. Başlarına ancak Denizli tülbendi sarabilecekler ama tülbendin uzunluğu fazla olmayacaktı. Yalnız kara renkli, yassı yüzlü ve içi astarsız ayakkabı giyebilecekler, bunun içine giyilen ve *edik* (*edik*, *çedik*)⁴³ denilen bir cins mest meşinden yapılacak, sahtiyandan⁴⁴ olmayacaktı.

Gayrimüslim kadınlar ferace ve başmak⁴⁵ giyemezlerdi. Fahir⁴⁶ veya Bursa kutnusundan⁴⁷ elbise, başka renk olmamak koşuluyla, gök mavisi

³⁴ Montgomery, M.W.: Jewish Encyclopaedia, Turkey md., s. 279, 280. Mektup, Paris'de Bibliothèque Nationale, Ancien Fonds, no 291'de kayıtlıdır.

³⁵ A. Refik.: İstanbul Hayatı, s. 68. II. Selim'in 1 Ağustos 1568 tarihli ve bundan önce verilen diğer bir ferman.

³⁶ A'lâ (اعلا)

³⁷ Ferace, hem kadın, hem de erkeklerin giydiği manto gibi bir üst elbisesi idi. Geniş bilgi için bk. Koçu, R.E.: Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Ferace ve Kadın Feracesi md., Ankara 1967.

³⁸ Surmayı (سورمائي) kelimesini “külrengi olarak çevirdik. Aynı belgede daha sonra سورمان şeklinde geçiyor.

³⁹ İyi cins yünden dokunmuş bir çeşit kumaş.

⁴⁰ “Boğa”. Geniş bilgi için bk. Koçu, R.E.: Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Boğa md.

⁴¹ Kaba dikiş.

⁴² Fermana para birimi yazılı değildir. O devirdeki rayici göz önünde tutarsak bu miktarın altın değil akçe olduğu anlaşılır.

⁴³ *Edik* veya *iç edik*, ayakkabının içine giyilen yumuşak bir cins ayakkabı idi.

⁴⁴ Meşin, kumaş gibi çok ince ve yumuşak deridir. Sahtiyani ise ayakkabı yapılan kalın keçi derisidir.

⁴⁵ *Paşmak* veya *başmak* için bk. Koçu, R. E.: Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Başmak md.

⁴⁶ Parlak, süslü ve gösterişli bir cins kumaş.

⁴⁷ Pamuktan dokunmuş bir cins kumaş.

çakşır⁴⁸ giyecekler, başmak yerine de kundura veya şirvanî ayakkabı⁴⁹ kullanacaklardı. Müslüman kadınların giydiği boyundan eteğe kadar yakalı elbise ve ince külah⁵⁰ giyemecekler, şayet giyerlerse atlasdan⁵¹ ya da kutnudan olacaktı.

Ermenilerin giyimleri Musevîlerin giyimi gibi olacak, yalnız Ermeniler başlarına—yine fazla olmamak şartıyla—*alaca kuşak*⁵² saracaklar ve diğerleri gibi Ermeni kadınları da *ferace* giymeyeceklerdi. *Ferace* yerine *fahir terlik*⁵³, içlerine de kara ve külrengi *Bursa kutnusu* giyeceklerdi. Diğer giyimleri ise mavi *çakşır*, *meşin mest*⁵⁴ ve şirvanî başmak idi.

Diğer Gayrimüslimler⁵⁵ külrengi ve kara *ferace* giyebilecekler ve bu *feracenin* astarı *saçaklı* olacaktı. İçlerine giydikleri *dolamaları* da⁵⁶ yine kara ve külrengi *Bursa kutnusundan* ve sade olacaktı. Kaba dikişli ve ütülü olmayacaktı. Şayet *fahir* giyerlerse o da kara ve külrengi olacak, başka renk giyilmeyecekti. *Kuşak*, *saçak* ve *edik* bütün Gayrimüslimlerde aynı idi.

Fakir Gayrimüslimler⁵⁷ yine az olmak üzere gök mavisi renginde sarık saracaklar, içlerine ve üstlerine giydikleri elbeseler *ıskarlat*⁵⁸ olmayacak, *arziyye*⁵⁹ veya *Selanik çuhası* olabilecekti. Ayaklarına iki kulaklı, üstü astarlı ayakkabı⁶⁰ giyecekler, *iç edik* de kullanabileceklerdi.

Sözünü ettiğimiz fermana bunlar istenirken gerekçe olarak, Gayrimüslim halkın *saçaklı* ve üstün kaliteli çuhalar kullanıp, yine üstün

⁴⁸ İnce kumaşdan yapılmış uzun bir çeşit şalvar.

⁴⁹ Özellikle Şirvan yöresinde giyilen bir cins ayakkabı.

⁵⁰ Arakiyye (عرقیه)

⁵¹ Yüzü ipek, içi pamuklu bir cins kumaş. Genellikle desensiz düz renkli olurdu.

⁵² Alaca, genellikle kırmızı üzerine sarı çubuklu bir pamuklu kumaştır. İpeklisi de olurdu.

⁵³ Terlik, külah ve kavuk altına giyilen ve serpuşun ter ile kirlenmesini önleyen bir çeşit takkedir. Metinde Ermeni kadınlarının giyimi arasında sayıldığına göre *arakiyye* gibi bir külah olmalıdır.

⁵⁴ *İç edik*.

⁵⁵ *Sair kefere* deyiminden Musevî ve Ermenilerin dışında kalan Rum, Süryani ve benzeri gibi toplulukları anladık.

⁵⁶ Dolama, entari gibi önu açık olarak kavuşturulan ve üstüne kuşak bağlanan bir çeşit içi elbisesidir.

⁵⁷ Fermana geçen *kara kâfirler* deyimini "fakir Gayrimüslimler" şeklinde anladık. Nitekim giyeceklerinin, diğer Gayrimüslimlere nazaran düşük evsafda olması da bunu göstermektedir.

⁵⁸ *ıskarlat*, İtalyanca bir kelime olup (*scarlato*) en iyi cins kırmızı boya ile boyanmış ve çok parlak bir cins Venedik çuhasıdır.

⁵⁹ Bir çeşit kaba yünlü kumaş. Türkçe olan bu kelime İngilizce'ye *Kersey* olarak girmiştir ve yine yünlü kumaş anlamına gelmektedir.

⁶⁰ Pabuş (پاپوش)

kaliteli *tülbentler* olarak, *Sipahi* ve diğer Müslümanlar gibi sarık sarınıp, *atlas*, *kutnu* ve diğer iyi cins kumaşlardan *kaftanlar* ve pahalı *çakşırlar* giyip, Müslümanların giydikleri *mest* ve ayakkabıları kullandıkları için *tülbent*, *çuha*, kumaş ve ayakkabı fiyatlarının arttığı ve alınamaz hale geldiği gösterilmektedir. Burada dikkati çeken nokta, giyim konusundaki sınırlandırmada yalnız iktisadî sebeplerin gösterilmesi ve Fıkıh hükümlerinin herhangi bir şekilde söz konusu edilmemesidir.

Osmanlı imparatorluğunda mesken sorunu Müslim ve Gayrimüslim açısından hemen hemen hiç bir devirde büyük bir şikâyet konusu olmamıştır. Meskenlerle ilgili şikâyetler genellikle günlük yaşantı içinde ortaya çıkan şikâyetlerdir. İslam hukukuna göre Gayrimüslimler, Müslümanlardan daha büyük ve yüksek ev yaptırılmazlarken, Osmanlı döneminde böyle bir yasak söz konusu olmamıştır. En azından böyle bir sınırlandırmanın varlığını gösterecek belgeler şimdilik elimize geçmemiştir. Seyahat konusunda olduğu gibi, mesken yapma konusunda da Müslümanlar için kutsal sayılan yerlerde ve çevresinde mesken yaptırmak yasaktı. Bunun için Haslar kadısına 28 Mayıs 1562'de *Ebi Eyyübü'l Ensari'nin türbesi çevresinde oturan Zimmîlerin* oradan çıkarılmaları için hüküm gönderilmişti. Daha önce de buna benzer hükümler gönderilmişti. Yine bunun gibi Şam'da Hz. Ömer Camii'nin yakınında bulunan Musevî ve Hıristiyan evlerinin Müslümanlara satdırılması için de Şam kadısına 22 Eylül 1560 tarihli bir hüküm yazılmıştı⁶¹. Hükümde belirtilmesi gereken önemli nokta, evlerin ucuza satdırılmayıp gerçek değerleri üzerinden satdırılması için ısrarla tenbih edilmesidir.

Osmanlı imparatorluğu topraklarında yaşayan Gayrimüslimlerin, Müslümanlarla ilişkileri sırasında aralarında her hangi bir davranış farkının varlığını gösterecek bir belgeye henüz sahip değiliz. Oysa İslam hukukunda, Gayrimüslim halkın, Müslümanlara bir arada buldukları zaman nasıl davranacakları, nasıl konuşacakları ve ne şekilde selâm verecekleri ayrı ayrı saptanmıştır.

Ceza hukuku açısından İslam hukuku, Osmanlı imparatorluğunda tam uygulanmamıştır. Zira, bazan Fıkıhın kesinlikle emrettiği cezalar değiştirilmiş, bazan da Fıkıhda olmayan yeni cezalar koyulmuştur.

İşlenen suçlardan dolayı verilen cezaları iki ana grupta toplayabiliriz. Birincisi şekil ve miktarları önceden saptanmış siyaset cezaları, ikincisi yargıcın takdirine bırakılmış ta'zir cezalarıdır. Her iki tür ceza uygulamasında da genel anlamda bir Müslim-Gayrimüslim eşitliği ileri

⁶¹ A. Refik: *İstanbul Hayatı*, s. 75; BA, MD 3, H 1557.

sürülebilir. Fakat 1488 tarihli Fatih ⁶² ve 1583 tarihli Yeni-il kanunnamelerinde farklı durum görülmektedir ⁶³.

Bir Süleyman kanunnamesinde zina ile ilgili suçlarda Gayrimüslim, aynı suçu işleyen bir Müslümana nazaran onun yarısı kadar ceza ödeyecektir ⁶⁴. Zina için bu farklı durumun yanında Kanunname, kavga ve saç sakal yolma konusunda Müslim-Gayrimüslim ayırımı yapmamıştır ⁶⁵. Aynı bölüm içinde, yaralama ve öldürme suçlarına kısas uygulanmadığı takdirde bir takım para cezaları tayin edilmiştir. Bu tür suçlar Gayrimüslim tarafından işlendiği zaman, Müslümanın ödediği cezanın yarısını ödemesi kaydedilmiştir ⁶⁶.

Aynı suçu işlemiş Zimmînin, Müslümanın ödediği cezanın yarısını ödemekle yükümlü olması, üzerinde durulması gereken bir noktadır. Bunun için akla üç olasılık gelmektedir:

1 - Müslümanların Gayrimüslimlere nazaran daha az suç işlemelerini sağlamak için Müslümanlara daha çok ceza ödetilmesi.

2 - Bu cezanın ancak Zimmîler arasında işlenen bir suç için tayin edilmiş olması.

3 - Gayrimüslim halkın korunması. Burada cizyenin azalmamasını sağlamak asıl neden olabilir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz 1488 ve 1583 tarihli kanunnamelerde üçüncü olasılığı teyid edici kayıtlar vardır. Kanunnamelerden birincisi durumu şöyle açıklamaktadır; *"... ve urup baş yarmak ve kılıç, ve ziyan ve gayri nizalu nesnelere ki kadı katında sabit ola, baylık ve yoksullukta Müslümanlar kanluğuna nazar oluna, anun nisfi hüküm ola, tâ ki harağguzarlar zayi olmaya"*.

⁶² Bu tarihte II. Mehmet öldüğüne göre, 1488 yılı Kanunnamenin istinsah tarihi olmalıdır.

⁶³ Üçok, C.: İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c. IV, s. 55-59; Barkan, Ö.L.: XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zıral Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları (Kanunnameler), İstanbul 1943, s. 81, 394; Kanunname-i Âl-i Osman (Kanuni Kanunnamesi), Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM) yayını, s. 3, 4.

⁶⁴ Kanuni Kanunnamesi, TOEM yayını, s. 3, "... Bu zikrolunan ceraim kâfirden sâdir olsa, ganî kâfirden, ganî Müslümandan alınan cerimenin nisfi ve mutavassıt'ı'l-halden, orta halli Müslümandan alınan cerimenin nisfi, ve fakirden, fakir'ı'l-hal Müslümandan alınan cerimenin nisfi alına".

⁶⁵ Kanuni Kanunnamesi, TOEM yayını, s. 4 "... Eğer iki kişi birbirine yapışp yakasın yırtsa, kadı ta'zir eyleye, cerime yoktur. Ve eğer birbirinin saçın ve sakalın yolup sabit olsa, gani ise yirmi akçe cerime alına ve fakir ise on akçe cerime alına. Bu husus kanun-ı keferede bi-aynihidir. Ganiden yirmi akçe alına deyu kaydolunmuştur".

⁶⁶ Kanuni Kanunnamesi, TOEM yayını, s. 4, "... Eğer bu zikrolunan kazaya kâfirden sâdir olsa veçh-i mesfur üzere Müslüman cereminin nisfi alına".

1583 tarihli Yeni-il kanunmanesinde de yine aynı şekilde bir kayıt vardır⁶⁷. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre Gayrimüslimlerden yarım ceza alınırken, eski defterde bu konuda bir kayıt bulunmaması nedeniyle Müslümanlara eşit, hatta fazla alınır olmuş. Haksızlığa uğrayan toplum şikâyet edince durum düzeltilmiştir. Gerekece olarak da , “... *vilâyet-i mezburenin şenelmesi ve âbâdânlığı*” ve Gayrimüslimlerin sıkıntıya düşmeleri gösterilmiştir.

İlginç bir örnek de 1527 tarihli Kânûn-ı Eflâkân-ı Livâ-i *Semendre*'de vardır⁶⁸. Buradaki kayda göre Semendire Eflakları, “... kânûn üzere cürüm ve cinayet” ödeyecekler, ancak alınan para cezasının onda biri Eflakların knezlerine verilecekti.

İç işlerinde tamamen serbest olan patrikler ve hahambaşılar ve bunlara bağlı yüksek rütbeli diğer din adamlarına da belli bir ölçüde örgütleri içindeki görevlileri cezalandırma yetkisi verilmiştir. Sözgelisi Kudüs Ermeni patrikine verilen bir beratda şöyle denmektedir; “... *patrikliğine tâbi yerlerde azl ve nasba müstehak olan papasları, âyinleri üzere azl ve kiliselerin âhere virüp, cürm-i galzî olanları te'dib ve saçlarını traş eyledikde, hılaf-ı mu'tad-ı kadîm âherden müdahale kılınmaya*”⁶⁹. Patrik ve hahambaşılarının cezaî yetkilerinin tam sınırı henüz açıklıkla çizilememiştir. Fakat ölüm cezaları verme yetkileri olmadığı kesindir.

İslam hukuku hükümlerinin aksine olarak Gayrimüslimler Osmanlı ordusunda askerlik yapmışlardır. Sipahilik, topçuluk yaptıkları gibi Voynuk, Martolos, Eflak örgütleri içinde başlangıçta tam, daha sonraları yarı asker olarak görev almışlardır⁷⁰. Ayrıca donanmada çalışan Hıristiyan leventler ve kürekçilerle, özellikle Ege adalarında denizden gelebilecek saldırılara karşı *vigile* bekleyenleri de askerlik görevi yapan Gayrimüslimler olarak kabul edebiliriz.

Askerlik görevi gibi Devletin resmî işlerinde de Gayrimüslimlerin çalıştığını görüyoruz. Oysa bu da İslam hukukuna aykırı bir durumdur.

⁶⁷ *Yeni-il* kazası, Sivas dolaylarında, III. Murad'ın annesinin evkafından bir takım köylerle, bazı yörük gruplarının yaylaklarından oluşturulmuştur.

⁶⁸ Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bk. Barkan, Ö.L.: *Kanunnameler*, s. 201, 240, 249, 325.

⁶⁹ BA, Gayrimüslim cemaatlere ait defterler (Ermenilerin berat defteri) no 9, s. 59, 60.

⁷⁰ BA, MD 1, H 1481 ve MD 4 H 757, 1121; BA, Maliyeden Müdevver vesikalar, defter no 5, s. 277; BA, Tapu defteri no 60, s. 218-228 ve Tapu defteri no 197, s. 68, 149. Hıristiyan sipahi, Eflâk, Voynuk ve Martoloslar için bk. İnalçuk, H.: *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954. Voynuklar için yazımızın başında arşiv belgelerinden bir kaç örnek vermiştik. Ayrıca Voynuk örgütü ile ilgili ayrıntılı bir eser tarafımızdan hazırlanmış fakat henüz basılmamıştır.

Resmî görevler içinde özellikle Hassa tabipliği Hassa mimarlığı, tercümanlık ve diplomatlık sayılabilir. Yavuz, Mısır'ın fethinden sonra Abraham Castro adlı bir Museviyi darphane eminliğine atamıştı.

Aile hukuku çerçevesi içinde Gayrimüslimler arasındaki evlenme ve boşanma tamamen kendi din adamlarının yetkisine bırakılmıştır⁷¹. İki Zimmî arasındaki evlenme ve boşanmayla ilgili olarak hemen hemen bütün belgelerde şu kayıt vardır; “*bir Zimmîye erinden kaçsa veya bir Zimmî avret almalı ve boşamalı olsa, aralarına râhib-i mezburdan başka hiç kimse girmeye ve karışmaya*”.

Mahalle imamlarının Zimmî çiftlerinin nikâhlarını kıydıkları da görülmüştür⁷². Hatta bunlardan birinde evli Gayrimüslim erkek veya kadın ikinci kez evlenmiştir. Bunun gibi kilise yasalarına da uymayan durumlar yasaklanmıştır. Kadınlara Zimmî çiftleri boşama yetkisi verilmiştir. Nitekim 15 Ocak 1584 tarihli bir Şer'îyye sicili kaydına göre kadı, iki Zimmîyi boşayıp ellerine hüccet vermiştir⁷³.

Evlenen çiftlerden *resm-i ârûsâne* veya *resm-i gerdek* adı altında vergi alınmıştır. Zimmîler genellikle bu vergiyi Müslümanların ödediğinin yarısı oranında vermişlerdir. 1540 tarihli *Erzurum Vilâyeti Kanunu*'nda *nikâh akçesi* denilen bu vergi tamamen kaldırılmıştır⁷⁴.

Miras konusunda Zimmîlere, Müslümanlara tanınan hakların hepsi tanınmıştır. Fazla olarak ölen bir din adamının veya malını kiliseye miras bırakmış bir sivilin malı belli bir oranda kiliseye bırakılırdı. Nitekim Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethinden sonra Ermeni patrikine verdiği fermanla metropolit, piskopos, papaz ve bunların *yamaklarının* ve diğer Ermenilerin metrukâtlarına patrik tarafından el konacağı kayıtlıdır. Bu durum daha sonra, Kanuni'nin 18-28 Şubat 1521 ve 4-14 Kasım 1556 tarihli fermanlarıyla aynen devam etmiştir. IV. Mehmed'in taht'a çıkış münasebetiyle verdiği 29 Mart 1649 tarihli *tecdid-i berat*'da durum kısmen değişmiştir⁷⁵. Bu kayda göre ölen papaz, keşiş ve diğer din adamlarının malları 5.000 akçeden az ise bağlı buldukları patrik tarafından alınacak, 5.000 ve 5.000 akçeden fazla malları ise Devlete kalacaktı⁷⁶. Yukarıda sözünü ettiğimiz 1540 tarihli Erzurum Vilâyeti Kanunu'nda ölen bir

⁷¹ BA, Piskopos Mukataası defteri no 2539, s. 3, 4.

⁷² BA, Gayrimüslim cemaatlere ait defterler (Rumların atik ahkâm defteri) no 2, s. 9; BA, Gayrimüslim cemaatlere ait defterler (Ermenilerin atik ahkâm defteri) no 10, s. 16.

⁷³ 1 nolu Ankara Şen'îyye sicili, vesika no 1036.

⁷⁴ Barkan, Ö.L.: Kanunnameler, s. 69.

⁷⁵ Bu dört ferman sureti için bk. BA, Piskopos Mukataası defteri no 2539.

⁷⁶ Metinde para birimi yoktur. Biz akçe olabileceği sonucuna vardık.

Zimminin toprağı akrabalarına miras kalmaktadır. Hatta ölenin çocukları küçükse toprak emanete alınmakta ve çocuk büyüyünce geri verilmektedir. Kardeşin malı kardeşe, dedenin malı toruna miras kalabilmektedir. Miras konusunda belgelerde binlerce kayıt vardır.

Gayrimüslimlerin vakıf kurabilme sorunu da yine en az araştırılmış konulardan biridir. İslâm hukuku Gayrimüslimlerin hangi koşullarla vakıf kurabileceklerini belirlemiştir. Buna göre bir Müslüman, Zimmî için vakıf kuramayacağı gibi, bir Zimmî Müslüman için vakıf kuramazdı. Osmanlı imparatorluğu da aşağı-yukarı aynı uygulamada bulunmuş, ayrıca, "... kendi âyinleri üzere" vakıf kurmalarını da tamamen serbest bırakmıştır.

İktisadî hukuk içinde Gayrimüslimlerin tasarruf hakkı özel olarak sınırlandırılmamıştır. Daha açık bir deyimle İslam hukuku esaslarına göre oluşan mülkiyet ve tasarruf konusunda Müslim ve Gayrimüslim halk bugünkü anlamda tam olarak bağımsız değildir. Devletin toprakları Fıkıh hükümlerine göre bir takım bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümler içinde Gayrimüslimleri en çok ilgilendiren *arazi-i haraciyye*'dir. Böyle topraklarda bağ, bahçe ve diğer toprak çeşitleri halkın mülkü olup diledikleri gibi tasarruf hakkına sahiplerdir.

Kira ile toprak tasarrufu ise genellikle *tımar* şeklinde olurdu. Osmanlı imparatorluğunda Gayrimüslim halka pek çok tımar verilmiştir. Bunun için özellikle *Tapu defterleri*'nde kayıtlar çoktur. Bu arada râhiplere bile tımar verildiği olmuştur ⁷⁷.

Bu konuda önemle üzerinde durulması gereken noktalardan biri de *baştineler*'dir. Bunlar Gayrimüslimlerin mülkiyet üzere tasarruf ettikleri çiftliklerdir.

Değindiğimiz her mesele başlıbaşına bir araştırma konusu niteliğinde olduğundan ve yazımızın sınırını çok aşacağından, Osmanlı imparatorluğunda Gayrimüslimlerin ne gibi durumlarda nasıl sorunları olduğuna birer cümle ile değineceğiz. Bunlar şöylece sıralanabilir:

⁷⁷ BA, Tapu defteri no 154, s. 165, 172, 178.

Tapu defteri no 183, s. 37.

Tapu defteri no 190, s. 67.

Tapu defteri no 197, s. 70, 149.

BA, KPT defterleri no 211, s. 13.

KPT defterleri no 219, s. 169.

BA, MD 1, H. 132, 133, 307, 319, 1542.

MD 2, H 1917.

MD 4, H 1757, 2155.

— Sözleşme, ticaret, Gayrimüslimler için satışı yasak olan şeyler ve endüstri özgürlüğü.

— Faiz ve tefecilik sorunu.

— Gayrimüslimlerin meslekleri

— Öğretim özgürlüğü.

— İbadet yerlerinin ve ruhanî başkanların durumu.

— İbadet özgürlüğü.

— Devletin, kilise, havra ve Gayrimüslim topluluklarla ilişkisi. Burada ayrıca, Süryani, Kıptî ve Habeş kiliselerinin Devletle olan ilişkilerinde Ermeni patrikhanesine bağlı olmaları üzerinde durulmalı. Aynı durum Rum, Sırp, Bulgar ve Gürcü patrikhaneleri için de vardır.

— Osmanlı kanunlarının yapısı ve özelliği. Bu konuda ise Osmanlıların kendilerinden önceki bazı kanunları veya kanun maddelerinden bir kısmını aynen bıraktıkları meselesi üzerinde durulmalı. İlk Osmanlı padişahları gerçekçi bir şekilde hareket etmişler ve gerektiğinde Hıristiyan ülkelerdeki yerli örf ve gelenekleri olduğu gibi bırakmak cesaretini göstermişlerdir⁷⁸.

— Gayrimüslim mahkemelerinin Gayrimüslimi yargılama yetkisi.

— Müslüman mahkemelerinin Gayrimüslimi yargılama yetkisi ve kadı önünde yapılan duruşmanın şekli.

— İsbat hakkı ve Zimmî'nin tanıklığı sorunu.

— Zimmîlerin ödedikleri vergiler ve bunun doğurduğu toplumsal sonuçlar. Gayrimüslim meselesi içinde önemli sorunlardan biri, hatta en önemlisi vergi sorunudur. Bu da türkleşme, islamaşma, Devşirme sorunları gibi özellikle batılı tarihçiler tarafından çoğu zaman yanlış değerlendirilmiştir. Gayrimüslimler için vergi deyince ilk olarak akla *haraç* ve *cizye* gelir⁷⁹. Zimmîlerin iktisadî durumunu ortaya koyacak böyle bir sorun ele alınırken şu noktalar üzerinde özellikle durulmalıdır:

a) Cizye ve haracın tarifi, meşruluğu, çeşitleri, miktarı.

b) Cizye ve haracın ödenme şekli (cizye ve haracın toplanması. Cizye İslâm hukuku hükümlerine uyularak tahkir edici bir yolla mı toplanırdı?).

c) Haraç bakımından toprakların sınıflandırılması.

d) Cizye, haraç ve diğer vergilerden bağışlanmış olanlar.

e) Cizye işlerine bakan daire ve görevliler, (*Cizye muhasebesi*),

⁷⁸ Barkan, Ö.L.: Kanunnameler, s. XVIII, LXIV, 252, 304, 318, 320, 323.

⁷⁹ İspençe de Gayrimüslimlerden alınan bir vergidir ama haraç ve cizye kadar yaygınlaşmamıştır. Cizye konusundaki belgeler için yazımızın başında *Cizye Muhasebesi* defterlerinden çeşitli örnekler vermiştik.

f) Gayrimüslimlerin ödediği diğer vergiler.

g) Gayrimüslim halkın *maktu*'a bağlanması ve doğurduğu sonuçlar.

Osmanlı imparatorluğunda cizye, Gayrimüslim halk içinde belli bir takım koşulları taşıyan kimselerden, kişi başına alınan vergi idi ⁸⁰. Koşullar belli bir yaşda bulunmak (14-75), hasta, sakat, din adamı ve işsiz olmamak, *Ehl-i kitap (Zimmi)* olmaktı. Bu nitelikleri üzerinde taşıyan her Gayrimüslim cizye ödemekle yükümlü idi.

Osmanlı imparatorluğundaki cizye ve haracın kökeni İslam hukukuna, oradan da Sasani, Bizans, Roma ve Musevî hukuklarına dayanır. İslâmî dönemlerde dinsel bir görünüm alan cizye, bu görünümünü Osmanlı döneminde de sürdürmüştür.

Osmanlı yasalarında ve ferman, berat, hüküm, nişan ve benzeri gibi özel emirlerde cizye ve haraç tayin edileceği zaman İslam hukukundan geldiği ayrıntılarıyla belirtilmiş, böylece meşruiyeti gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bir yana bırakılsa bile, Gayrimüslimlerin genellikle, askerlik yapmadığı, askerlik yapanların da cizye ve haraçdan bağışlandığı gözönüne alınırca cizyenin meşruluğu kendiliğinden ortaya çıkar. Gerçekçi bir yaklaşımla cizye askerlikten muaf olmanın karşılığı, haraç *resm-i dönüm* ve *öşür* karşılığı, ispençe ise zekâtın karşılığı sayılabilir. Ancak yer yer ve zaman zaman miktarlar arasında ufak farklar olmuştur. Bunların dışında kalan vergileri Müslim ve Gayrimüslimler genellikle birlikte ödemişlerdir.

Cizye bazan 12, 24, 48 gibi katlanan rakamlarla, bazan yüksek, orta, az ⁸¹ gibi günün rayicine göre üç grup halinde, bazan herkesden eşit, bazan da kazanç durumuna göre birbirine uymayan miktarlarla toplanmıştır ⁸². Cizyenin *maktu*'a bağlandığı da olmuştur. Zaman zaman ödeme kolaylığı sağlamak için cizyeler taksitlendirilmiş ve bu taksitlerin mahsul sonuna rastlamasına özen gösterilmiştir.

Yaptıkları bir görev karşılığı cizye veya diğer bütün vergilerden bağışlanan Gayrimüslimlerin sayısı az değildir.

Haraç genellikle iki şekilde ödenmiştir:

a) *Harac-ı muvazzafa (Harac-ı mukata'a)*. Toprağın yüzölçümüne göre vergi ödeyen, *resm-i dönüm* gibi.

b) *Harac-ı mukaseme*. Toprağın gelirine göre vergi ödeyen, *öşür* gibi.

⁸⁰ Bu nedenle *cizyeye* Baş vergisi (*tribus capitum*) de denmiştir.

⁸¹ Alâ, evsat, edna.

⁸² *Şam vilayeti* ve *Safed liva*'sından seksen akçe, Sis livası ve Adana vilayetinden elli *Halebt akçe*, Hatvan, Kopan, Şamanturna ve Lipova livalarından bir filori yani 106 penez alınır. Penez Macar parası idi.

Esasen iktisadî hayatı ellerinde tutan Gayrimüslimler⁸³ bir de zaman zaman vergi konusunda maktu'a bağlanınca bu onlar için bir bakıma iktisadî özerklik olmuştur. Ayrıca daha geniş anlamla idarî ve dinî özerklikleri de vardı. Bütün bu özerklikler, Gayrimüslimlerin uzun Türk egemenliği sırasında dil, kültür ve milliyetlerini yitirmeden yaşamalarına en büyük neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda İmparatorluk içinde bir birliğe ve kaynaşmaya engel olmuş ve çöküntü döneminde Gayrimüslimlerin bağımsızlıklarını ilân ederek birer birer İmparatorluktan ayrılmalarına temel teşkil etmiştir.

Bütün bu anlattıklarımızdan sonra Gayrimüslimleri bir de şu bakış açılarından değerlendirmek gereki:

— Yönetim şekli bakımından farklı Zimmî toplulukları.

— Jeopolitik durum bakımından farklı Zimmî toplulukları. Derbent Zimmîleri, Daru'l-harp Zimmîleri gibi.

— Din ve mezhep bakımından farklı Zimmî toplulukları. Hıristiyanlar ve Museviler.

— Toplumsal durum bakımından farklı Zimmî toplulukları. Köylü Zimmî, kentli Zimmî.

— Hukukî durum bakımından farklı Zimmî toplulukları. Zimmî ve feodalite, Zimmî ve servaj

— Askerî hizmet gören Zimmî grupları. Voynuk, Eflak, Hıristiyan Sipahi, Lağımçı, Cerehor gibi.

— İnzibat hizmeti gören Zimmî grupları. Martolos, Armatol, Pandor, Pasban (Ases) gibi.

— Yönetici sınıf olarak hizmet gören Zimmî grupları. Voyvoda, Knez, Pirimkür veya Teklic, Biro, Kethüda, Melik, Parikoz.

— Kleftler ve Hayduklar.

Bütün bu sorunları tamamlamak ve sonuca bağlamak için Müslim-Gayrimüslim toplumlar arasındaki kültür alış-verişinin ortaya konması gerekir. Bu da Gayrimüslim meselesi içinde gözden uzak tutulmaması gereken bir diğer noktadır.

Biz bu yazımızda meselenin ayrıntılarına girmedik. Sadece Osmanlı imparatorluğunda Gayrimüslim konusu ele alındığı zaman hangi önemli noktalar üzerinde durulmalı ve hangi bakış açılarından değerlendirilmeli onları belirtmeye çalıştık. Ancak bu saydıklarımız yapıldığı takdirde Osmanlı imparatorluğunda Gayrimüslim halkın hukukî, içtimai ve iktisadî durumları tam anlamıyla ortaya konulmuş olur.

⁸³ Özellikle Musevî, Rum ve Ermeniler.

